

Een nieuw plan voor ons voedsel.

Tjeerd de Groot

D66

1. Stikstof en perspectief voor de landbouw, een politiek tweeluik

In mei 2019 begon de stikstofcrisis. Het land ging ‘op slot’, omdat de Raad van State oordeelde dat de Programmatische Aanpak Stikstof, de PAS, niet meer gebruikt mocht worden om vergunningen te verlenen voor activiteiten met mogelijke natuurschade tot gevolg. Met de PAS werd toestemming verleend, nog voordat er maatregelen worden genomen om die schade te compenseren of herstellen. De rechter oordeelde dat de PAS niet in lijn is met de Europese natuurwetgeving, die voorschrijft dat de natuur niet mag verslechteren. Nieuwe projecten voor woningbouw, duurzame energie en wegaanleg konden acuut niet meer worden vergund. De enige manier om het land weer van het slot te halen, is om de natuur weer dusdanig te (laten) herstellen dat er weer ‘ruimte’ ontstaat voor nieuwe, mogelijk schadelijke activiteiten zonder dat de natuur hierdoor achteruitgaat. Met het wegvallen van de PAS kwam ook een politieke en maatschappelijke discussie over stikstof, boeren en natuur op gang. Verschillende partijen, waaronder D66, zetten die discussie op scherp. Zo pleitte D66 voor het halveren van de veestapel om de stikstofuitstoot drastisch terug te dringen. Het saneren van boerenbedrijven rond natuurgebieden werd rond die tijd ook aanbevolen door dhr. Remkes in zijn eerste stikstofrapport *Niet alles kan*¹. Deze uitspraken zetten kwaad bloed bij boeren, die hun onvrede hierover uitten met protesten door heel het land. Zij voelden zich klemgezet door de vele duurzaamheidseisen, waar weinig sturing en steun vanuit de overheid tegenover stond.

Het kabinet Rutte IV trad aan op 10 januari 2022 en nam een ambitieuze landbouwparagraaf op in het coalitieakkoord. Daarin stond onder andere dat er ingezet zou gaan worden op kringlooplandbouw, op nieuwe verdienmodellen voor

---

1. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/09/25/eerste-advies-adviescollege-stikstofproblematiek>

de agrarische sector en op serieus natuurherstel. Ook besloot deze coalitie dat de doelstellingen in de Wet stikstofreductie en natuurverbetering (Wsn), die in 2021 was aangenomen, versneld moesten worden van 2035 naar 2030. Dit was ook het advies van dhr. Remkes in zijn tweede rapport *Niet alles kan overal*². Ter ondersteuning hiervan werd een “ruimhartig Transitiefonds” van 25 miljard euro ingesteld. Er kwam een aparte minister voor Natuur en Stikstof, die met aanscherping van de Wsn en de inzet op natuurherstel als een ‘stok’ fungeerde. De minister van Landbouw, natuur en voedselkwaliteit zou de ‘wortel’ gaan leveren: het perspectief voor boeren op een toekomstbestendig verdienmodel en de juiste ondersteuning bij de transitie. Hiermee werd in potentie een eerlijke, effectieve aanpak opgezet met strengere, maar duidelijke regels voor de agrarische sector en een aantrekkelijk toekomstperspectief met bijpassende (financiële) overheidssteun.

Verantwoordelijk stikstofminister Van der Wal (VVD) kwam in het voorjaar van 2022 met de beruchte ‘stikstofkaart’ waarin was uitgewerkt wat de maximale belasting was rondom stikstofgevoelige natuurgebieden. Hoewel dit kaartje te kort door de bocht was en fouten bevatte, was het wel een eerste stap van een minister die haar taak van natuurherstel serieus nam. Rond diezelfde tijd zond verantwoordelijk landbouwminister Staghouwer (ChristenUnie) de langverwachte ‘perspectiefbrief’ naar de Tweede Kamer. Op deze brief kwam veel kritiek: er zat helemaal geen perspectief in. De minister werd terug aan het werk gezet om in het najaar wel écht met een perspectief te komen. Maar na de zomer van 2022, toen het kabinet net een half jaar aan het werk was, gooide CDA-leider Hoekstra een enorme steen in de vijver. Wat hem betreft was 2030 als doeljaar voor de stikstofreductie “niet heilig” en zou het hele proces opnieuw opgestart moeten worden³. Met het terugkomen op een gemaakte coalitieafspraken werd het toch al delicate fundament onder de stikstof-

---

2. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2020/06/08/niet-alles-kan-overal>

3. <https://www.ad.nl/politiek/cda-legt-bom-onder-coalitie-2030-is-niet-heilig~a8a174c2/>

en natuuraanpak nog wankeler. Een paar weken later liet minister Staghouter weten niet het gevraagde perspectief te kunnen schetsen en trad hij af. Dhr. Remkes bood vlak daarna zijn derde rapport aan, *Wat wel kan*, waarin hij adviseerde tot een Landbouwakkoord⁴. De nieuwe landbouwminister Adema (ChristenUnie) nam deze aanbeveling over en organiseerde vanaf begin 2023 gesprekken met vertegenwoordigers vanuit de landbouw, keten, medeoverheden en natuur over een toekomstperspectief. Twee weken voor de val van het kabinet, op 20 juni 2023, klapte het Landbouwakkoord. LTO, de grootste vertegenwoordiger van boeren en tuinders, stapte uit het overleg vanwege het vermeend ontbreken van perspectief voor de boer⁵. Zonder LTO wilden ook de andere groepen niet door. Hoewel minister Adema had toegezegd om parallel aan de onderhandelingen over het Landbouwakkoord ook andere maatregelen uit te werken, is daar niets van terechtgekomen.

En nu, ruim vier jaar na de uitspraak van de Raad van State, lijkt een oplossing verder weg dan ooit. Het land zit nog steeds op slot, de natuur is uitgeput en boeren zitten in onzekerheid. Het is de hoogste tijd om deze impasse te doorbreken. Na de verkiezingen zullen de formerende partijen hun ideeën voor de toekomst van de landbouwsector op tafel moeten leggen en met een concreet en ambitieus voorstel moeten komen om de stikstofcrisis eindelijk op te lossen. Daarbij moet geleerd worden van de grote fout van de landbouwministers uit Rutte IV: de overheid dient het algemeen belang en is daarom niet, zoals bij het Landbouwakkoord, een gelijkwaardige speler aan tafel. De overheid moet de randvoorwaarden en een visie presenteren en daar vervolgens met sectorpartijen over gaat praten.

D66 wil de stekken die het kabinet rondom het Landbouwakkoord heeft laten vallen, weer oprapen. Daarbij schuwen we ongemakkelijke waarheden en harde keuzes niet, ook niet in verkiezingstijd. D66 is de partij die niet alleen over verandering praat,

---

4. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/10/05/wat-wel-kan>

5. <https://www.lto.nl/lto-stopt-met-landbouwakkoord/>

maar verandering brengt. Daarom lanceren wij als eerste politieke partij een compleet plan voor de transitie naar kringlooplandbouw, waarin de belangen van natuur en klimaat, van boeren en consumenten, alsmede van dieren en toekomstige generaties samenkomen. We geloven in een mooie toekomst voor de Nederlandse landbouw als we bereid zijn om échte keuzes te maken en los te breken van gevestigde belangen in een vastgeroest model. Wat D66 betreft liggen die keuzes aankomende kabinetsformatie op tafel.

Het plan start met een inleiding waarin het probleem van het huidige landbouw- en voedselsysteem wordt geschetst. Daarna zetten we uiteen wat het concept 'kringlooplandbouw' omvat en hoe boer, dier en natuur daarmee geholpen zijn. Vervolgens bespreken we met welk overheidsingrijpen de transitie naar kringlooplandbouw gemaakt kan worden en hoe we ook kunnen inzetten op andere verdienmodellen voor boeren. Tot slot plaatsen we deze transitie in een Europees en mondiaal perspectief.

2. Inleiding: een vastgelopen landbouwmodel

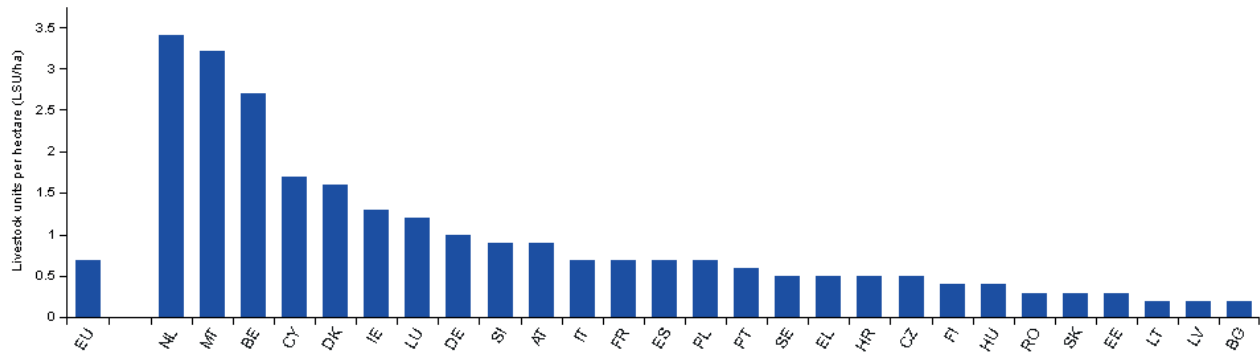
2.1 Lage kosten boven toegevoegde waarde

Het huidige landbouw- en voedselmodel is gericht op zo laag mogelijke productiekosten. Dit komt voort uit de naoorlogse tijd van wederopbouw en de inzet op voedselzekerheid. Onder aanvoering van Sicco Mansholt transformeerde Nederland van een land met kleine boerenbedrijven naar de megastal van Europa. Het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) stutte deze transformatie met forse subsidies. Daaruit volgde: hoe groter, hoe meer subsidie. Boeren konden niet anders dan intensiveren om hun bedrijven voort te zetten. Daarmee concurreerden ze ook elkaar weg. Het aantal boeren in Nederland neemt al decennia lang af: elke 25 jaar is er een halvering van het aantal Nederlandse boeren⁶. In ons kleine landje houden we inmiddels ruim 115 miljoen landbouwdieren (100 miljoen kippen, 11,4 miljoen varkens en 3,8 miljoen koeien). Daarmee heeft Nederland de meeste dieren per hectare grond in Europa (afbeelding 1). Bovendien wordt het door intensivering steeds lastiger om als kleinschalige boer te ondernemen. Iedere dag slachten we 1,5 miljoen kippen, 45.000 varkens en 5.000 koeien. Nederland is, na de Verenigde Staten, de grootste landbouwexporteur ter wereld. Zo exporteerden we in 2020 3,6 miljard kilogram vlees. De inzet op voedselzekerheid werd zo steeds meer een industrie gericht op lage productiekosten, de laagste kosten op een wereldmarkt, efficiëntie en volume.

---

6. <https://www.nu.nl/economie/6255124/aantal-boerenbedrijven-in-ons-land-halveert-elke-25-jaar.html>

Livestock density, EU, 2020

Source: Eurostat (online data codes: ef_lsk_main, ef_lus_main and Eurostat calculations)

Data extracted: 03.01.2023

eurostat

Afbeelding 1. Veedichtheid in de Europese Unie. Bron: Eurostat⁷

Deze strategie van lage kosten past slecht in het kleine, dure Nederland waar grondprijzen ver boven het Europees gemiddelde liggen⁸. De omvang van de veehouderij en de intensivering zorgen er tezamen ook voor dat er hoge kosten moeten worden gemaakt voor moderne stallen en technieken om aan milieuregels te voldoen, zoals luchtwassers. Die vele regels zijn vaak goed bedoeld om het milieu te beschermen en worden door individuele boerenbedrijven vaak opgevolgd, maar houden geen rekening met een opeenstapeling van milieueffecten (cumulatie). Hierdoor overschrijdt de totale milieudruk van de landbouwsector de grenzen alsnog (dit geldt overigens ook voor vele andere sectoren). De regeldruk voor boeren leidt weer tot de nood voor hogere productie, waarmee een vicieuze cirkel, aangespoord door het naoorlogse overheidsbeleid, in gang is gezet. Om te compenseren voor hoge kosten, wordt er des te meer bespaard op verborgen kostenposten, zoals dierenwelzijn en duurzame zorg voor bodem, water en natuur. De totale toegevoegde waarde van de landbouwsector, in brede zin, is daarmee uit het oog verloren.

7. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Agri-environmental_indicator_-_livestock_patterns

8. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Agricultural_land_prices_and_rents_-_statistics

2.2. Een onhoudbaar systeem

Mede doordat de toegevoegde waarde in brede zin uit het oog werd verloren, verslechterde de Nederlandse natuur de afgelopen decennia aanzienlijk en veroorzaakt de landbouwsector jaarlijks 7 miljard euro schade aan de Nederlandse natuur⁹. Stikstof is, samen met droogte en versnippering van natuur, de grootste oorzaak van de huidige slechte staat van de natuur. De landbouwsector is verantwoordelijk voor ca. 61% van de stikstofuitstoot (in de vorm van ammoniak) in Nederland¹⁰. Ook weg- en luchtverkeer en de industrie dragen bij aan de ‘stikstofdeken’ over Nederland. Momenteel heeft meer dan 70% van de Nederlandse natuur te maken met een te hoge stikstofneerslag¹¹. De schade aan natuur omvat ook het uitputten van de bodem en het vervuilen van lucht en water, wat leidt tot lagere voedselproductie. Met kunstmest en bestrijdingsmiddelen, zoals glyfosaat, wordt de productie vervolgens kunstmatig op peil gehouden, maar ook dit heeft weer extra schade voor de natuur en het water tot gevolg. Het is duidelijk dat deze werkwijze onhoudbaar is op de lange termijn. Om de natuur te herstellen, zijn we nu genoodzaakt om miljarden uit te geven, wat uiteindelijk voor rekening van de belastingbetaler komt. Hierin zit nog niet de schade buiten onze landsgrenzen, bijvoorbeeld van Amazonewoud dat gekapt wordt voor de teelt van diervoeder. Naast de directe schade aan natuur, draagt de landbouw – net als de industrie, het verkeer, de luchtvaart en de energiesector – ook bij aan de uitstoot van broeikasgassen (15,7% van het totaal in het eerste kwartaal van 2023) en daarmee aan het klimaatprobleem. Wat vaak over het hoofd wordt gezien, is dat het vooral de landbouw zelf is die baat heeft bij een veerkrachtige natuur en bij het keren van klimaatverandering. Schoon water, een gezonde bodem en een stabiel klimaat zijn

---

9. <https://www.pbl.nl/publicaties/monetaire-milieuschade-in-nederland>

10. TNO-whitepaper “Een weg uit de stikstofproblematiek”, via <https://www.tno.nl/nl/duurzaam/klimaat-luchtkwaliteit/stikstof/>

11. <https://www.rivm.nl/publicaties/monitor-stikstofdepositie-in-natura-2000-gebieden-2023>

essentieel voor de productie van voedsel. Net zoals de sector er baat bij heeft om uit de spiraal van lage kosten en lage prijzen te komen.

Dit voedselsysteem, ooit bedoeld voor voedselzekerheid, is bovendien ongeschikt om een toekomstige wereldbevolking van 10 miljard mensen te voeden. Daarvoor zouden met dit huidige systeem drie aardbollen nodig zijn. Dit komt doordat grofweg een derde van de landbouwgrond wordt gebruikt voor de teelt van diervoeder. Maar dieren zijn grote voedselverspillers. Voor één kilo vlees is gemiddeld vijf kilo plantaardig voedsel nodig (bijvoorbeeld: voor één kilo kippenvlees is twee kilo plantaardig voedsel nodig, voor één kilo rundvlees is dat 19 kilo)¹². Als we op landbouwgrond waar nu nog diervoeder wordt geteeld over zouden stappen naar het telen van voedsel voor mensen, wordt er veel beter bijgedragen aan voedselzekerheid. Overconsumptie van (met name rood) vlees wordt bovendien in verband gebracht met verschillende aandoeningen en ziektes, wat bijdraagt aan de druk op ons zorgstelsel en daarmee ook een vorm van verborgen kosten is¹³. Dit landbouw- en voedselsysteem werkt dus noch in het voordeel van de maatschappij, noch in het voordeel van boeren. De maatschappij draait op voor hoge kosten, terwijl het merendeel van wat hier wordt geproduceerd naar het buitenland wordt geëxporteerd. Boeren hebben te maken met een oerwoud aan wet- en regelgeving en de druk van grote leningen die zij moeten afsluiten en terugbetalen. Daarnaast hebben boeren te maken met machtige marktpartijen die bepalend zijn voor de prijzen van voedsel, en dus ook voor het inkomen van de boer. Uit onderzoek blijkt dat 35% tot 40% van de boeren voor een inkomen onder de lage inkomensgrens werkt¹⁴. Een varkenshouder krijgt bijvoorbeeld circa 10% van de opbrengst van een

---

12. <https://www.milieucentraal.nl/eten-en-drinken/milieubewust-eten/vlees/>

13. <https://www.wur.nl/nl/dossiers/dossier/vleesconsumptie.htm>

14. <https://agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2272&indicator-ID=2059>

varken. 60% gaat verloren aan kosten voor veevoer en 30% strijkt de slachterij op. De natuur en de boer zijn beide slachtoffer van dit systeem. Vasthouden aan dit systeem, pleiten tégen verandering en voor verdere intensivering, is een doodskus voor de meeste boeren die het hoofd dan niet boven water zullen kunnen houden terwijl de natuur verder verslechtert.

De winnaars van het voedselsysteem zijn bijna onzichtbaar. Het zijn de bedrijven die werken in de toeleverende en voedselverwerkende industrie. Dit zijn de banken, de grote agrobedrijven– voor krachtvoer, kunstmest, en slachters – en de supermarkten. In totaal gaat dit om slechts enkele tientallen bedrijven, die alle groot zijn en dus een sterke marktpositie hebben waarmee ze boeren tegen elkaar uit kunnen spelen. Tekenend was ook dat zij aanvankelijk niet ingingen op de uitnodiging om aan te schuiven bij het Landbouwakkoord. Boeren zijn het verdienmodel van anderen geworden in plaats van dat ze zelf een verdienmodel hebben. Daarmee verdient de agro-industrie al jaren miljoenenwinsten op producten waar boeren zo hard voor werken en waar de natuur een hoge prijs voor betaalt. Positief is dat deze bedrijven steeds meer stappen zetten in de verduurzaming van de voedselketen, maar het is nog onvoldoende. Het uitgangspunt voor D66 is dat deze marktpartijen er met hun inkoopgedrag voor zorgen dat eerder in de keten geen schade aan de omgeving ontstaat.

2.3. Klaar voor de volgende landbouwrevolutie

We staan op een keerpunt in de geschiedenis. We weten wat er fout gaat, maar zijn we ook bereid om de juiste keuzes te maken voor de toekomst? Wat D66 betreft wel.

---

12. <https://www.milieucentraal.nl/eten-en-drinken/milieubewust-eten/vlees/>

13. <https://www.wur.nl/nl/dossiers/dossier/vleesconsumptie.htm>

14. <https://agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2272&indicator-ID=2059>

Zoals Sicco Mansholt ruim een halve eeuw geleden de landbouw transformeerde, zo hebben we nu ook een transitie nodig. Maar deze keer doen we het anders: met oog voor natuur, boer en dier. Daarom wil D66 een nieuw, duurzaam kringloopsysteem opbouwen en ondernemers uitdagen en stimuleren om met een minder intensieve productie een beter financieel resultaat te halen. Dit vormt de kern van het perspectief waar de boeren al zo lang op wachten: een goede boterham verdienen met een duurzaam bedrijf dat middenin de samenleving staat. De verandering zetten we in gang door veel transparanter en rechtvaardiger aan het werk te gaan en de verwerkende industrie te dwingen om een stap naar voren te zetten. Vervolgens vragen we ook iets van boeren, maar we geven ze de tijd om te veranderen. We investeren miljarden in (jonge) boeren die mee willen doen, zodat zij zonder zorgen aan de slag kunnen met het verduurzamen en dus toekomstbestendig maken van hun bedrijf. We zetten vol in op het stimuleren van aanbod van en vraag naar biologische producten en producten vanuit kringlooplandbouw, want ook daar loopt Nederland achter op de rest van Europa¹⁵. En we maken van het verduurzamen van het landbouw- en voedselsysteem een diplomatiek speerpunt in Europa en daarbuiten.

---

15. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/43/585-biologische-landbouwbedrijven-erbij-sinds-2015>

3. Contouren van kringlooplandbouw

Een landbouw- en voedselsysteem dat echt toekomstbestendig is, zorgt ervoor dat de natuurlijke hulpbronnen niet worden uitgeput. Dat betekent dat de bodem gezond blijft, het water zuiver is en de lucht schoon is. Want alleen in een robuuste, veerkrachtige omgeving kan op de lange termijn voedsel worden verbouwd. Wat D66 betreft is kringlooplandbouw de oplossing om op de lange termijn voedselzekerheid te bieden én goed voor de natuur, de boer en de consument te zorgen.

Kringlooplandbouw is in de basis een gesloten systeem dat, samen met wat de natuur biedt, zelfvoorzienend is.¹⁶ De bodembioïologie staat centraal vanuit de gedachte dat een gezonde bodem de basis is voor gezond voedsel. Doordat kringlopen worden gesloten, is er geen sprake van toevoegingen van buiten het systeem, zoals krachtvoer, pesticiden en kunstmest. Ook is er (bijna) geen sprake van afval: reststromen zoals voedselresten en organische mest worden hergebruikt binnen hetzelfde systeem.

Wageningen University & Research (WUR) heeft veel onderzoek gedaan naar kringlooplandbouw en ziet hierin ook een nieuw perspectief voor de landbouw¹⁷. In de visie van de WUR, die D66 onderschrijft, staat een gezonde, weerbare bodem die weinig tot geen toevoegingen heeft centraal. De bodem wordt enkel gevoed met organische mest van goede kwaliteit en waar nodig aangevuld met stikstofbindende gewassen ter afwisseling (vruchtrotatie). In het kringloopmodel staat ook de productie van plantaardig voedsel voor mensen centraal. De productie van plantaardig voedsel

---

16. <https://www.wur.nl/en/show-longread/re-rooting-the-dutch-food-system-from-more-to-better.htm>

17. <https://www.wur.nl/nl/show-longread/kringlooplandbouw-een-nieuw-perspectief-voor-de-nederlandse-landbouw.htm>

is vele malen efficiënter dan het produceren van dierlijke eiwitten. Met de nadruk op plantaardig, kan er op hetzelfde oppervlakte landbouwgrond meer voedsel worden geproduceerd. Landbouwdieren blijven wel nodig in een kringloopmodel. De omvang van de veestapel wordt bepaald door de hoeveelheid beschikbare grond, naast de grond die nodig is voor de productie van plantaardig voedsel, en de behoefte aan organische mest. Om een kringloopmodel te laten slagen, zal de vraag naar plantaardig voedsel moeten stijgen en de vraag naar dierlijke eiwitten moeten dalen. Hoeveel precies is ook afhankelijk van de totale vraag naar voedsel en de daarvoor beschikbare grond. Hiervoor is goed, toekomstgericht voedselbeleid nodig. In het huidige systeem is de menselijke voedselconsumptie de afsluitende stap. In een kringloopmodel is er geen laatste stap, en wordt de kringloop gesloten. Dat betekent dat er zo min mogelijk voedsel wordt verspild, nu is dat nog 2 miljard kilo per jaar, en dat gezonde voedselresten weer gevoerd kunnen worden aan landbouwdieren¹⁸. Bij rioolwaterzuiveringsinstallaties worden dan ook de voedingswaarden uit 'menselijke mest' teruggewonnen om de bodem mee te voeden.

Voor D66 geldt dat een toekomstbestendig landbouw- en voedselsysteem ook dierwaardig moet zijn. Ons land heeft te lang weggekeken van misstanden op het erf en in slachthuizen, bij stalbranden en ontruiming door dierziektes. De kern van een dierwaardige veehouderij is dat we dieren niet meer aanpassen aan het systeem, maar het systeem aan het dier. Nu zien we bijvoorbeeld in de varkenshouderij dat de varkens in te kleine ruimtes worden gehouden. Door verveling of frustratie gaan ze in elkaars staarten bijten, met pijn en infectie als gevolg. De huidige oplossing, het afknippen van staarten, neemt niet het onderliggende probleem weg. Het onderliggende probleem is namelijk een systeem dat dieren in te kleine ruimtes zet en dat daardoor inherent ongeschikt is voor dieren. Daarom

---

18. <https://samentegenvoedselverspilling.nl/voedselverspilling-feiten-en-cijfers/>

pleit D66 voor een dierwaardige veehouderij waar tegemoet wordt gekomen aan de natuurlijke behoeften van het dier. Dat betekent niet alleen gezonde voeding en een gezonde omgeving, maar ook de mogelijkheid om natuurlijk gedrag te kunnen vertonen, genoeg ruimte (binnen en buiten) en sociale omgang met soortgenoten. We hanteren hierbij de ‘zes leidende principes voor een dierwaardige veehouderij’ van de Raad voor Dieraangelegenheden¹⁹. D66 wil de transitie in één keer goed doen. Daarom nemen een dierwaardige veehouderij mee als randvoorwaarde voor kringlooplandbouw.

Conform deze visie op kringlooplandbouw hanteert D66 de vier uitgangspunten van kringlooplandbouw zoals uiteengezet door de WUR, aangevuld met een principe over dierwaardige veehouderij:

1. Boeren zetten geen vruchtbare grond in uitsluitend voor het verbouwen van diervoeder, afgezien van vruchtrotatie en dubbeldoelgewassen;
2. Boeren voeden hun dieren niet met voedsel dat ook geschikt is voor consumptie door mensen, met uitzondering van wat overblijft van de consumptie door mensen.
3. Boeren en tuinders maken niet of zeer minimaal gebruik van bestrijdingsmiddelen. De middelen die eventueel nog worden gebruikt, zijn niet chemisch, maar natuurlijk en biologisch. Dit verbetert de bodemkwaliteit.
4. Boeren en tuinders maken geen gebruik van kunstmest. Zij maken enkel gebruik van organische mest van goede kwaliteit.
5. Boeren werken volgens de zes leidende principes voor een dierwaardige veehouderij.

---

19. <https://www.rda.nl/nieuws/nieuws/2021/11/18/zes-leidende-principes-voor-een-dierwaardige-veehouderij>

Voorbeeld oude landbouw

Een koe eet gras in de wei en krijgt ook krachtvoer omdat de hoeveelheid grasland niet voldoende is voor de hoeveelheid koeien. De koe staat vaak op stal, is ontdaan van de hoorns en omringd door beton en staal. In de mestkelders komen urine en poep bij elkaar, waardoor de mestkwaliteit vermindert en er veel ammoniak en methaan de lucht in gaat. Voor de bemesting van gras gebruikt de melkveehouder bovendien kunstmest, wat tot verarming van het bodemleven leidt en die bovendien met veel aardgas is geproduceerd. Naast een monocultuur van Engels raaigras verbouwt hij mais op akkers. Regelmatig wordt het grasland verwisseld met akkerland, waardoor uitspoeling naar grondwater plaatsvindt en het gras eenvormig blijft. Een derde van wat de landbouw produceert, wordt vroeg of laat weggegooid.

Voorbeeld dierwaardige kringlooplandbouw

Een koe eet kruidenrijk gras in de wei. Omdat er minder koeien zijn, is er al meer gras voor elke koe beschikbaar. De koe heeft de ruimte om natuurlijk gedrag te vertonen en heeft geen onnodige ingrepen ondergaan. De stal is ruim, staal en beton zijn vervangen door stro. De melk van deze boerderij is gezonder door een betere vetzuursamenstelling. De ruige stalmest wordt in Nederland gebruikt voor het bemesten van akkers. Omdat er geen krachtvoer wordt gebruikt, is deze mest goed voor de bodem. En omdat de bodembioïologie en het water gezond zijn, is er ook minder bemesting nodig. De vruchtbare akkers worden vrijwel uitsluitend ingezet voor het verbouwen van gewassen die door mensen worden gegeten. Er wordt geen diervoeder meer verbouwd, want de dieren hebben genoeg aan het gras uit de wei en wat voedselveilige restproducten uit de voedingsmiddelenindustrie. We eten meer plantaardige dan dierlijke eiwitten. Voedsel wordt zo min mogelijk verspild. We houden net zoveel dieren als we mest nodig hebben voor de plantaardige productie.

4. Werk maken van kringlooplandbouw

De omslag naar kringlooplandbouw is niet van vandaag op morgen geregeld. Die is complex en vraagt om visie, leiderschap, geduld en draagvlak. Ambitieuze voorlopers laten zien dat het kan: 15% van de boerenbedrijven in Nederland werkt volgens een vorm van kringlooplandbouw of natuurinclusieve landbouw. Om de hele agrarische sector te verduurzamen en natuurinclusief te maken, is een forse inzet nodig. Er is behoefte aan duidelijke regelgeving en langjarige voorspelbaarheid voor de sector, zodat er verduurzamingsplannen gemaakt kunnen worden op basis van goede verdienmodellen. Er is behoefte aan kennis over een nieuwe manier van landbouw zonder krachtvoer, pesticiden en kunstmest. En er is behoefte aan een flinke investering in de landbouw om boeren op weg te helpen in nieuwe verdienmodellen. D66 wil dit doen met een Kringlooplandbouwwet, een kringloopstandaard voor voedselproducten en een kringloopbijdrage op voedsel dat niet duurzaam is geproduceerd. Maar net zo essentieel als deze sturing op de aanbodkant, is de inzet op het vergroten van de vraag naar duurzame landbouwproducten. Dit betekent dat er maatregelen moeten komen om de gezonde, duurzame keuze makkelijker te maken voor de consument. D66 wil dit doen met onder andere een Voedselvisie en inzet op het aantrekkelijker maken van de duurzame keuzes in de supermarkt.

4.1 De aanbodkant: een wet, een standaard en een bijdrage voor kringlooplandbouw

In de Kringlooplandbouwwet leggen we vast dat voedselproductie in Nederland leidt tot verbetering van de biodiversiteit, de bodem, het water en de luchtkwaliteit, en dat dit gebeurt met oog volgens de randvoorwaarden van een dierwaardige veehouderij. De Kringlooplandbouwwet biedt voorspelbaarheid: wat verwachten we in 2040 van de sector en welke tussendoelen gelden? Zo is het belangrijk dat boeren in 2040 geen chemische bestrijdingsmiddelen en kunstmest meer gebruiken. Ook zal er in 2040 alleen nog maar landbouwgrond ingezet worden voor het verbouwen van voedsel voor mensen of van gewassen die de bodemkwaliteit of de natuur

bevorderen. Om ervoor te zorgen dat de transitie op koers blijft, worden er in de wet ook tussendoelen voor het jaar 2030 ingebouwd. De wet hoeft in principe niets te bepalen over de omvang van de veestapel, die is in een kringloopmodel namelijk volgend op de hoeveelheid beschikbare grond en de behoefte aan organische mest. Toch willen we, om de stikstofuitstoot op tijd te reduceren, een norm voor een maximaal aantal melkkoeien per hectare opnemen (GVE-norm van 1,7/ha). Dit komt neer op circa 35% krimp ten opzichte van 2021. Vanuit dierenwelzijn koppelen we hier ook een maximale melkproductie van 15.000 liter per jaar per hectare aan. In de wet komen ook regels voor de verwerkende industrie en de retail om volledig transparant te worden over het voedsel dat zij verwerken en verkopen. Transparantie bij deze bedrijven is essentieel om de sector verder te verduurzamen en helpt consumenten bij een bewuste keuze. Verplichte labeling van producten, ook die uit het buitenland, maakt deze transparantie zichtbaar.

Om te zorgen voor een afzetmarkt voor kringlooplandbouwproducten en voor voldoende financiering van de transitie, wil D66 dat er een nieuwe kringloopstandaard en een kringloopbijdrage komen. De kringloopstandaard komt overeen met de vijf eisen aan kringlooplandbouw. Dat betekent dat de producten van boeren die produceren volgens deze vijf eisen de volledige score op de 'kringloopstandaard' krijgen. Als aan een deel van de eisen wordt voldaan, wordt de score evenredig minder.

Uiteindelijk zullen, in een kringloopmodel, alle producten aan deze vereisten voldoen. Maar zo ver is het nog lang niet. Om de transitie aan te jagen, wil D66 een kringloopbijdrage introduceren voor producten die niet aan de kringloopstandaard voldoen. Die producten hebben namelijk veel verborgen kosten voor de natuur en voor de leefomgeving, terwijl duurzame producten dat niet of veel minder hebben. Daarom is het logisch producten te beprijzen die niet duurzaam worden geproduceerd. De kringloopbijdrage zal in rekening gebracht worden bij de agrobedrijven die inkopen bij de boer, dus niet bij de boer zelf. Het belasten van de

grote agrobédrijven, en dus niet van de boer, is belangrijk voor D66. We willen de boer, vaak een kleine ondernemer, juist ontlasten van extra kosten en regeltjes. De verwerkende industrie vormt de werkelijke marktpartij en is een praktische flessenhals voor inning van de bijdrage²⁰.

Het mes van de kringloopbijdrage snijdt aan vier kanten. Ten eerste worden producten die wel (deels) aan de kringloopstandaard voldoen financieel interessanter voor afnemers. Hierover hoeft de verwerkende industrie immers geen of een kleinere bijdrage te betalen. Dit stimuleert de vraag naar duurzame landbouwproducten vanuit de keten. Ten tweede levert een kringloopbijdrage geld op, naar verwachting zo'n 1,5 miljard euro per jaar. Meer dan de helft hiervan, zo'n 900 miljoen euro, wil D66 besteden aan het goedkoper maken van gezonde boodschappen door de btw op groenten en fruit af te schaffen. Daarmee wordt gezonder eten aantrekkelijker, en het scheelt in de portemonnee. De rest van de opbrengsten, zo'n 600 miljoen euro per jaar, wil D66 investeren in duurzame landbouw. We openen een subsidie voor kringlooplandbouw, die we vullen met de opbrengsten uit de kringloopbijdrage en met extra miljarden uit het Transitiefonds. Ten derde daagt de heffing marktpartijen uit om nieuwe producten en concepten te ontwikkelen om zo in de hoogontwikkelde (vooral Europese) markt meerwaarde te creëren. Er zijn al enkele bedrijven die dit voorbeeld hebben gegeven, zoals Kipster. Ten vierde creëren we in Nederland een gelijk speelveld, waardoor alle marktpartijen die actief zijn in Nederland meedoen. Zo lossen we het 'free rider'-probleem in Nederland op.

Boeren die de omslag willen maken en hiervoor een plan hebben, kunnen voor meerdere jaren subsidie krijgen. Zo bieden we hun de zekerheid dat de omslag naar

---

20. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z07213&-did=2020D15415

kringlooplandbouw loont. We hebben daarbij extra aandacht voor jonge boeren. Zij vormen de toekomst van de agrarische sector. Het moment waarop een nieuwe generatie het stokje overneemt is een belangrijk scharnierpunt voor het bedrijf. Het is het moment waarop jonge boeren voor 15 tot 20 jaar investeren volgens de visie van deze nieuwe generatie. We willen daarom jonge boeren helpen om een toekomstbestendig bedrijfsplan te maken en hen voorrang geven bij fondsen van de overheid. Bijvoorbeeld bij het publiek-private Investeringsfonds Duurzame Landbouw (IDL) of bij de uitgifte van gronden uit grondbanken van overheden. Aanvullend willen we 1 miljard euro extra investeren in jonge en biologische boeren.

4.2 De vraagkant: de duurzame keuze aantrekkelijk maken

De transitie naar kringlooplandbouw is niet alleen een kwestie van regels, heffingen en subsidies om het aanbod te veranderen. Ook de vraagkant, wat consumenten in hun boodschappenmandje leggen, zal veranderen. In dat mandje zullen meer duurzame en meer plantaardige producten moeten komen. Nederlanders eten nu nog gemiddeld anderhalf keer meer vlees dan dat gezond is²¹. D66 wil zorgen voor verandering door de duurzame en gezonde keuze aantrekkelijker te maken. Een land als Denemarken laat zien dat een publieke inzet om de vraag naar duurzaam voedsel te vergroten zijn vruchten kan afwerpen²². D66 wil daarmee beginnen door de duurzame keuze financieel aantrekkelijk te maken. We schrappen de btw op groente en fruit en stoppen met kiloknallers voor vlees. Door de subsidie voor transitielandbouw wordt de kostprijs van duurzame producten lager.

We gaan ook meer vragen van supermarkten zelf. Onderzoeken laten zien dat de keuzes van supermarkten, bijvoorbeeld over de aanbiedingen, prijzen en

---

21. <https://www.milieucentraal.nl/professionals/factsheets-en-rapporten/monitor-duurzaam-leven-2023/>

22. <https://www.acm.nl/system/files/documents/deelonderzoek-denemarken.pdf>

winkelinrichting, grote invloed hebben op de keuzes van de consument. In de Kringlooplandbouwwet nemen we op dat zij volledig transparant moeten zijn over wat zij inkopen, inclusief een eerlijke prijs voor de boer. Dit moet ertoe leiden dat er geen onnodig hoge marges worden gemaakt op biologische producten omdat de bewuste consument die 'toch wel koopt'²³. Supermarktketens krijgen een score die laat zien in hoeverre zij bijdragen aan bewuste keuzes door de consument. Die score omvat bijvoorbeeld het aandeel biologische producten in de schappen en hoe die gepresenteerd worden, prijzen voor gezonde producten en welke producten in de aanbieding zijn. De score wordt ieder jaar herzien en duidelijk gecommuniceerd. We pakken misleidende claims over de gezondheid en duurzaamheid van voedsel aan. Ook werken we aan meer inzicht in wat je koopt. Er komt één label – eerst in Nederland, daarna Europees – dat laat zien hoe duurzaam een product is, vergelijkbaar met de nutri-score voor de gezondheid van producten, en we zorgen ervoor dat consumenten op eerlijk geïnformeerd worden over de oorsprong van de producten in de schappen van de supermarkt. De overheid geeft het goede voorbeeld en koopt uitsluitend duurzaam voedsel in. Scholen en ziekenhuizen worden geholpen om hetzelfde te doen.

---

23. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5364732/biologisch-eten-uit-potje-onnodig-duur-door-hogere-marge>

5. Een compleet perspectief

De voornaamste rol van de landbouw in Nederland is het produceren van voedsel. Maar in een samenleving die verandert en verduurzaamt, ontstaan ook andere rollen voor de landbouw, bijvoorbeeld natuurbeheer en het produceren van bouwmaterialen. Door de inzet op kringlooplandbouw te combineren met de inzet op deze andere verdienmodellen, schetsen we een compleet perspectief. Vooruitstrevend agrarisch onderwijs is nodig om de duurzame boeren van de toekomst op te leiden.

54% van de Nederlandse landoppervlak is bestemd voor de landbouw. Dat betekent dat de agrarische sector in feite de grootste landschapsbeheerder van ons land is. Om de biodiversiteit en ecologie in Nederland te versterken, zet D66 ook in op meer natuur. We willen dat er in 2030 50.000 hectare (75 duizend voetbalvelden) extra natuurgebied is in Nederland. Een aanzienlijk deel daarvan zal gerealiseerd moeten worden op landbouwgrond. Boeren kennen hun eigen land het best en weten hoe er goed voor te zorgen. Daarom moet er toereikende, langjarige financiering van agrarisch natuurbeheer komen. Zo kunnen boeren geld verdienen aan een goede zorg voor hun omgeving.

Ook de inzet op vezelgewassen voor de bouw past goed in het verduurzamen van de samenleving en van de landbouw. De komende jaren zullen er meer dan een miljoen woningen moeten worden gebouwd. D66 wil dat 'bio-based' (plantaardige) bouwmaterialen hierin een belangrijke rol krijgen. Vlas, hennep, miscanthus en lisdodde zijn voorbeelden van gewassen die in Nederland geteeld kunnen worden voor inzet in de bouw. We investeren de komende jaren 100 miljoen in de teelt van vezelgewassen en we zorgen ervoor dat de vraag naar vezelgewassen vergroot, zodat er een markt voor ontstaat. Dit doen we door in het Bouwbesluit (Bbl) normen op te nemen over het aandeel van bio-based materialen in nieuwbouw. De teelt van vezelgewassen zal ook een cruciale rol vervullen bij het halen van de klimaatdoelen omdat ze bijdragen aan zogenaamde 'negatieve emissies', waarbij er meer CO₂ uit de lucht wordt gehaald dan erbij komt. De vezelgewassen nemen CO₂ op tijdens hun groei. De CO₂ blijft in de materialen zitten tijdens de verwerking in de bouw. Als we

10% van onze landbouwgrond inzetten voor bio-based bouwmaterialen, kunnen we de volledige, nu nog chemische, vezelbehoefte van de bouwsector vervangen door plantaardige vezels²⁴. Daarmee kunnen we ook 5% tot 10% van onze huidige CO₂-uitstoot opslaan in nieuwe gebouwen. Hier liggen enorme kansen waar D66 vol op wil inzetten. Dit kan probleemloos samengaan met het behouden van voedselzekerheid, omdat we in een kringloopmodel stoppen met het inzetten van goede landbouwgrond voor de productie van veevoer, wat nu nog op ruim 190.000 hectare landbouwgrond, ruim 10% van de totale landbouwgrond, gebeurt²⁵. Daarnaast zullen we ook veel minder grasland nodig hebben voor vee.

Een andere landbouw, die voedsel produceert volgens een kringloopmodel, natuur beheert en vezelgewassen verbouwt, vraagt ook om nieuwe kennis. Voor bestaande boeren wil D66 verder investeren in programma's die gericht zijn op onderzoek, het bouwen van netwerken en het delen van kennis, zoals de Green Deal eiwitrijke gewassen, en in nieuwe programma's waarin leren en inspireren over de praktische toepassing van kringlooplandbouw op het erf centraal staat. Voor beginnende boeren zorgen we voor aanvullingen in het land- en tuinbouwonderwijs. D66 wil daarom op het mbo, hbo en universiteiten in totaal 100 miljoen euro investeren in het agrarisch onderwijs.

---

24. <https://www.wur.nl/en/research-results/research-institutes/food-biobased-research/show-fbr/the-latest-building-materials-come-from-the-farm.htm>

25. <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/80781ned>

6. Nederland koploper in Europa en de wereld

Nederland heeft altijd sterk geprofiteerd van de Europese markt. Deze interne markt betekent dat we niet zomaar allerlei eisen kunnen opleggen aan producten die via andere lidstaten binnenkomen in Nederland. Met een gezamenlijke inzet binnen de Europese Unie kan dat wél. Nederland is invloedrijk in de Europese Unie en daar liggen mogelijkheden om de verandering die nodig is in gang zetten om zo het Europese landbouw- en voedselbeleid eindelijk de juiste, duurzame kant op te sturen. Dat betekent niet dat we wachten op Europa. D66 ziet dat we een sterke verwerkende industrie hebben en de beste boeren van de wereld. Daarom geloven we juist dat Nederland hiermee een marktvoorsprong in Europa kan bereiken en kennis kan opdoen die relevant is voor de wereld.

Het Europese landbouwbeleid is al decennialang gericht op schaalvergroting: hoe groter het boerenbedrijf, hoe meer Europees geld er beschikbaar is. Dit geeft een perverse prikkel om steeds intensiever te gaan werken. De laatste jaren zien we een voorzichtige verschuiving naar een betere zorg voor de natuur en naar biologische landbouw. Daarnaast zal de Europese ‘van Boer-tot-bordstrategie’ en een bijbehorend pakket van wetgeving bijdragen aan duurzamere landbouw en voedselconsumptie²⁶. Denk bijvoorbeeld aan het mogelijk maken van het gebruik van nieuwe technieken om gewassen te optimaliseren voor duurzaamheidsdoelen (veredeling), aan strenge dierenwelzijnsregels en uiteindelijk ook een Europese duurzaamheidsstandaard en één duurzaamheidslabel. Nederland moet zich maximaal inspannen om ervoor te zorgen dat de Europese standaarden net zo ambitieus zijn als die van Nederland. Ook zorgt Europese wetgeving (CSRD-richtlijn) ervoor dat bedrijven steeds meer moeten rapporteren over hun impact op het milieu²⁷. Vooruitlopend hierop starten we in

---

26. https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy_nl

27. https://finance.ec.europa.eu/capital-markets-union-and-financial-markets/company-reporting-and-auditing/company-reporting/corporate-sustainability-reporting_en

Nederland om volledige transparantie bij de retail en de verwerkers de norm te laten zijn, om zo een voorloperspositie te bestendigen

Ook vele andere Europese ontwikkelingen raken aan verduurzaming van de landbouw en het voedsel. Voorbeelden zijn wetgeving rondom internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO), ontbossing en dwangarbeid. Nederland zal een voortrekkersrol kunnen en moeten nemen bij het verder brengen van deze transitie in Europa. We moeten er samen voor zorgen dat het Europese landbouwbeleid groener en toekomstbestendig wordt en dat er een gelijk speelveld voor duurzame (kringloop)landbouw ontstaat.

Ten tweede opereert Nederland, samen met de rest van Europa, op een mondiale markt. Als handelsblok heeft Europa ook een veel grotere impact op de wereldmarkt dan Nederland alleen. Via handelsverdragen en andere vormen van internationale samenwerking, zorgt de Europese Unie ervoor dat producten die in Europa worden geïmporteerd, voldoen aan de standaarden van de Europese interne markt. Die afspraken hebben vaak ook een positief effect buiten Europa. Een voorbeeld is het CETA, het handelsverdrag met Canada. Sinds CETA is de standaard voor dierenwelzijn in de landbouw in Canada verbeterd. Vele handelsverdragen zijn al lang in werking en omdat de wereld niet stil heeft gestaan, moeten deze wat D66 betreft gemoderniseerd worden. D66 wil zich hiervoor inzetten door er in Brussel op aan te dringen op zoek te gaan naar handelsverdragen die niet volledig aansluiten bij onze duurzame ambities en met de handelspartners het gesprek te openen over het bij de tijd brengen ervan. Handelsverdragen moeten positief uitwerken op de natuur, het water en het klimaat. Hierbij moet onder andere worden ingezet worden op de hoogst haalbare standaarden rondom duurzaamheid van voedselimport en de concurrentiepositie van Europese boeren. In onderhandelingen over handelsverdragen die al lopen of gaan starten, nemen we de kringloopstandaarden als belangrijkste uitgangspunt. Zo maken we van handelsverdragen ons instrument

om ook mondiaal een eerlijk speelveld te creëren en kringlooplandbouw te bevorderen.

Het internationale speelveld is vaak een remmende factor geweest in het verduurzamen van onze landbouwsector. D66 loopt niet weg voor het feit dat een groot deel van de Nederlandse agrarische sector op wereldmarkten opereert en daar dus ook concurreert. Het is een feit dat verhoging in de kostprijs hier in Nederland op korte termijn invloed kan hebben op de concurrentiepositie. Deze kostprijs is nu immers kunstmatig laag, omdat de door het PBL berekende vervuiling niet is meegerekend. Een gebrek aan eerlijke beprijzing is in feite een subsidie aan het huidige model. D66 gelooft in de kracht van de agro-industrie en in die van de Nederlandse boeren om dit te keren. Juist daarom ziet D66 dat Nederland niet alleen in Europa, maar ook de wereldwijde koploper kan zijn in een toekomstbestendige landbouw. Het nieuwe Nederlandse landbouwmodel is ook de uitkomst om 10 miljard mensen te voeden. Zo herneemt Nederland de voorlopersrol op het gebied van voedselproductie in de wereld.